

УДК 94 (477-25)

БАДАХ Юрій, д. іст. н., професор кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ПОХОДЖЕННЯ КИЄВА

Представлено різноманітні версії історії створення міста, походження його засновників і власне назви, а також часу заснування. Розглянуто і проаналізовано погляди дослідників, що вивчали ці питання у різні періоди.

Ключові слова: історія Києва, засновники Києва, теорії походження Києва, слов'янські племена.

Незважаючи на те, що Києву – столиці незалежної України, офіційно вже більше 1500 років, ще не всі історики дійшли консенсусу, хто і коли заснував місто, що означає його назва тощо. Історією Києва упродовж тривалого часу займалися і займаються багато відомих науковців і вітчизняних, і зарубіжних. Серед них такі історики, як В. Татищев, М. Карамзін, В. Соловйов, В. Ключевський, М. Маркевич, О. Шахматов, М. Костомаров, В. Антонович, М. Берлінський, М. Закревський, М. Грушевський, М. Брайчевський, А. Насонов, Б. Рибаків, Б. Греков, М. Тихомиров, Д. Ліхачов, Т. Пашуто, П. Толочко, А. Са-

© Бадах Ю., 2012

ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2012. № 2

 135

харов, О. Прицак та ін.

Майже кожен киянин вважає засновниками міста легендарних і міфологічних (а може й історичних) братів Кия, Щека і Хорива та їхню сестру Либідь. Однак усе набагато складніше. Стаття має за мету ознайомити читачів із поглядами дослідників на історію створення Києва, дату його заснування, назву і засновників, та нагадати, що історія, особливо стародавня та середньовічна, має ще багато білих плям, у тому числі це стосується і міста. Існує багато версій, припущень, гіпотез щодо цих питань. Щоб остаточно отримати відповіді на поставлені питання, треба комплексно підходити до вивчення проблеми та враховувати думку багатьох фахівців, зокрема істориків, які займаються археографією, джерелознавством, археологією, етнографією, а також антропологію, лінгвістику та ін.

Аналіз літописів, які вважаються головними джерелами інформації щодо стародавньої історії Києва, свідчить, що стосовно етнічної приналежності його засновників майже жодних суперечностей не виникає. За "Повістю минулих літ" (далі "ПМЛ"), яку створив чернець Печерського монастиря Нестор, Київ побудували князі слов'янського племені, брати Кий, Щек, Хорив. Кий сидів на горі, де зараз узвіз Боричів, Щек сидів на горі, яка зветься Щекавиця, Хорив на третій горі, яка прозвалася Хоревиця. Саме три брати створили містечко, назвавши його ім'ям старшого брата – Києвом. Це були мудрі мужі, що звалися полянами, і від них ці поляни в Києві і до сьогоднішнього дня [1, с. 12–13]. Але сучасні дослідники вважають, що за археологічними пам'ятками VIII–IX ст. ідентифікувати етнічні відмінності між літописними племенами нереально. Можливо, Нестор виділяв із 15 східнослов'янських племен полян, наголошуючи, що саме в Києві утвердилось християнство. Дослідники ж вважають полян не окремим племенем, а мішаниною людності, що концентрувалась довкола Києва у спільних військових і торговельних заняттях, і саме завдяки цьому виросло місто, згодом підпорядковане русам. В інших руських літописах, таких як Новгородський перший [2], Никоновський [3], літописних відомостях, які включені до "Київського синопису" [4] та ін., також йдеться про засновників Києва на чолі з Кием і зазначається, що вони слов'янського походження.

Авторів руських літописів підтримали і такі видатні польські хроністи, як Я. Длугош та М. Стрийковський, які користувались давньоруськими літописами, що не дійшли до нас. Вони теж писали не тільки про слов'янське походження Кия, а й про те, що саме Кий був родоначальником київської князівської династії, яка зупинила своє існування після вбивства Аскольда і Діра норманом князем Олегом [5, с. 48–49]. Автори "Київського синопису" та "Никоновського літопису" теж вважають, що прямими нащадками Кия були Аскольд і Дір. Однак пізніше, у XVIII–XIX ст., багато істориків, прихильників норманської теорії походження Київської Русі, зокрема російських, були схильні

бачити в Киї не ватажка, старійшину чи князя, а звичайного перевізника через Дніпро, що жив не в V–VI століттях, а в IX [2, с. 8]. У Синодальній бібліотеці є книжка "Про стародавність Російської держави № 529", де засновників Києва – Кия, Щека і Хорива звать розбійниками з Новгородської землі. Новгородці посадили їх із сестрою Либідь і з 27 товаришами у в'язницю та хотіли повісити, але князь Олег дав їм свободу.

Однак у "ПМЛ" Нестор наголошує, що "коли б Кий був перевізником, то не ходив би на Царград, не будучи княжого роду, Кий би не прийшов до візантійського імператора, який його прийняв. А ідучи назад, Кий прийшов на Дунай і заснував там невеличке містечко Києвець та хотів сісти в ньому зі своїм родом, але йому не дали це зробити" [1, с. 13–14]. Сучасним історикам важко визначити, звідки взяв Нестор матеріал про початковий період історії Києва: можливо, із народних переказів або з якогось письмового джерела, що потрапило до його рук.

М. Костомаров не сумнівався в цьому оповіданні з "ПМЛ", вважаючи Кия особистістю не тільки з народного переказу, а й цілком реальною історичною особою [6, с. 5].

Відомий радянський історик, академік Б. Рибаків також вважав другу частину літописного тексту, присвячену Кию, не фольклорним сюжетом з обов'язковими трьома героями, а оповіданням, в якому виступають сліди точної історичної традиції, наголошуючи, що Кий був стародавнім попередником Святослава [7, с. 25].

Нестор не знайшов відомостей про життя та діяльність Кия, у чому він і зізнався, помістивши розповідь про нього в недатованій частині літопису "ПМЛ". Однак "точна дата" заснування Києва Кием є у Новгородському першому літописі – 854 рік [2, с. 26]. Але цій даті більшість дослідників не довіряють, адже вона була внесена в оповідання про Кия новгородськими літописцями в XI–XII ст., які прагнули створити свою схему історичного розвитку Русі, де не Київ, а Новгород виступав би найбільш раннім східнослов'янським містом. Саме їм належить версія і про Кия-перевізника, а не князя.

Історики довели, що датувати події, пов'язані Нестором із життям та діяльністю Кия, можна. Для цього потрібно досліджувати систему в хронологічній послідовності, в якій витримано викладення історичних подій у вступній частині "ПМЛ", а також перевіряти наявність київської легенди паралельно в іноземних письмових джерелах.

В одному такому джерелі – легенді, яка знаходилась в першій частині "Історії Тарона" Зеноба Глака – йдеться про походження роду Мамиконянів у Вірменії. Російський академік М. Маар у 1922 р. вводить у науковий обіг вірменський запис київської легенди про заснування міст у країні полуни Куаром, Мелтеєм та Хореаном, датуючи її VII ст. Дослідники уточнюють час її написання VI – початком VII ст. Ця легенда про заснування Києва могла потрапити до

Вірменії через слов'янські поселення на північному Кавказі. Відповідно до неї, верхнім хронологічним рубежем життя і діяльності Кия є кінець VI – початок VII ст. [8, с. 40–46]. На прикладі літопису Нестора можливо також визначити хронологічні рамки життя та діяльності Кия. У "ПМЛ" після розповіді про Кия йдеться про прихід болгар на Дунай, появу білих угрів у Європі та боротьбу слов'ян з аварами, які, згідно з літописом, трохи не захопили візантійського імператора Іраклія. Оскільки всі ці події відбулися в кінці VI – першій половині VII ст., діяльність Кия відноситься до більш ранніх часів [5, с. 50].

Непрямими даними для визначення часу правління Кия можуть бути і відомості про прийом його візантійським імператором, але яким саме – точно невідомо. Дослідники бачили цим імператором і Іраклія, і Маврикія, і Юстиніана, і Костянтина Великого. Зокрема, Б. Рибаків вважав, що ці події відбувалися в кінці V – першій половині VI ст., а М. Брайчевський – у 610–641 рр., коли Візантія брала на службу слов'янських вождів і вживала енергійних заходів для укріплення своїх північних кордонів [5, с. 51].

Прокопій Кесарійський пише, що слов'яни майже щорічно здійснювали набіги на Візантію аж до околиць Константинополя. У найманому візантійському війську були теж слов'яни: один із них на ім'я Хильбудій, був навіть призначений стратегом Фракії [9, с. 294–295]. Поблизу Константинополя дослідники знайшли плиту з написом, що датується 559 р.: "Хильбудій, син Самбатаса". Самбатас – це хозарська назва Києва.

Широке вторгнення слов'ян у межі Візантійської імперії в 40-х роках VI ст. послабилось через розбрат між двома великими союзами племен – антами і склавинами. Цим миттєво скористалася візантійська дипломатія. У 545 р. до антів були відправлені послы, які наголосили, що імператор згоден віддати їм нижньодунайську фортецю Турріс із сусідніми землями, при умові, що вони будуть охоронятимуть північні кордони імперії від гуннів. Анти прийняли пропозицію Юстиніана I.

Оповідання Прокопія Кесарійського про Хиллобудія і антів дещо подібні до оповідань Нестора про Кия. Не виключено, що з метою роз'єднання антів і склавинів Юстиніан I був вимушений у Константинополі прийняти полянського князя Кия. А, може, візит Кия до столиці Візантії відбувся близько 602 р. при імператорі Маврикії, коли анти мали дружні (союзні) стосунки з імперією. Але з 602 р. про антів не пишуть ніякі джерела, вони зникли, зазнавши нищівної поразки від аварів.

Тому найбільш імовірним часом життя Кия чи того князя, який приховується за цим топонімічним іменем, як вважав Б. Рибаків, і є час імператора Юстиніана I (527–565 рр.) чи його найближчих попередників, а саме Анастасія Дикора (471–518 рр.) [5, с. 51]. Як бачимо, проблема походження Києва постійно привертала увагу істориків. При чому вже від часу Нестора-літописця ні у кого не було сумніву, що

перше датоване повідомлення про Київ, що відноситься в "ПМЛ" до 862 р., не є свідченням народження східнослов'янського міста. Також не до цього часу відноситься і початок того державного утворення – "Руська земля", на чолі якої він стояв. Обидва явища витікають із глибини століть і мають тісний взаємозв'язок.

Тривалий час розповідь Нестора про Кия та невелика кількість істориків, що її підтримувала, була єдиним джерелом у розв'язанні питання про походження Києва. Але багато істориків дійшли протилежних висновків, приписуючи заснування Києва не слов'янам, а сарматам, готам, гунам, аварам, норманам та іншим народам. Російський історик В.Татіщев писав: "Кий, Щек, Хорив і Либідь імена не слов'янські, але бачаться сарматські, тому і народ до навали слов'ян був сарматський". Саме ім'я Кия походить від сарматського слова "ківі", що означає кам'яні гори. Повідомлення про заснування міста князем Кием, на думку історика, вигадане не літописцем, що витікає з "незнання їм його імені" [10, с. 71]. Виникнення Києва В. Татіщев відносив до часів "Пришестя Христова".

Російський історик М. Щербатов вважав, що засновниками Києва були гунни. Підкоривши аланів, гунни, на його думку, дійшли до місця, де нині стоїть Київ. Вони знайшли це місце зручним для поселення, вожді їх зупинилися і побудували "вище позначені гради" [11, с. 6].

Проти теорії гунського походження Києва, яка неодноразово відроджувалася упродовж усього ХІХ ст., рішуче виступив російський історик Н. Болтін. "Щоб гунни коли-небудь жили на берегах Дніпра, де зараз Київ, – писав він, – про це ні в якій історії не згадується, та й дуже сумнівно, щоб вони місцями цими проходили. Жили тут споконвічно сармати, і раніше, ніж слов'янами були підкорені, побудували місто Київ, назвавши його по місцю розташування, тому що слово "ківі" на сарматській мові значить гори" [12, с. 21–22]. Однак через 10 років І. Болтін вже палко відстоював і аварське походження Києва [5, с. 45].

Польські історики ХVІ ст. впевнено датували виникнення Києва 430 р., ототожнюючи його появу також із племенем сарматів (яких у той час вважали предками слов'ян).

Німецькі історики Г. Байер, Г. Міллер та А. Шльоцер, що були на службі в Російській академії наук, також заперечували слов'янське походження засновника Києва. Г. Байер стверджував, що Кий – це готський король Книве, який воював у Панонії у часи римського імператора Дація, близько 250 р. [5, с. 45]. На думку Г. Міллера, честь заснування Києва належить гуннам. Він наголошував, що "письменники середніх часів часто звали місто Київ Унігардом, назва якого, без сумніву, походила від гуннів. Історики, звичайно, вважають, що князь Кий створив місто Київ у 450 р. Ім'я Кий, здається, нічого слов'янського в собі не несе" [13, с. 27]. М. Закревський зазначав, що Київ взагалі заснували євреї [14]. Є ще версія булгаро-хозарська, що пов'язує появу Києва із хозарською добою, а саму назву міста виводить від

тюркського слова "кіу" – беріг річки.

Як бачимо, ці історики мали іншу думку і були одностайні в запереченні слов'янського походження Києва. Однак їх тенденційність не була помічена "квасними" патріотами Російської імперії, в першу чергу М. Ломоносовим. Саме він піддав серйозній критиці погляди представників неслов'янської школи походження міста. Даючи відгук на дисертацію німецького вченого Г. Міллера "Походження народу та імені російського", написану в 1749 р., М. Ломоносов зазначав, що "на всякій майже сторінці росіян б'ють, грабують благополучно, скандинави перемагають, руйнують, вогнем і мечем винищують, гунни Кия беруть з собою на війну в неволю". При цьому М. Ломоносов закликав серйозного ставитися до літописних повідомлень про заснування Києва, хоча сам цього не завжди дотримувався. Насамперед це стосувалося норманської теорії походження Русі та народу варягів князя Рюрика – "Русь", який прийшов на закликання слов'ян, кривичів, весі, мері на слов'янські землі, згідно з "ПМЛ" Нестора. Однак у питаннях щодо заснування Києва, М. Ломоносов відстоював свою позицію, наголошуючи: "власники, котрі будували місто в межах російських, відомі по Нестору: в полях Кий, Щек, Хорив... І хоча в цьому літописі з початку багато є повідомлень неймовірних, однак всього відкинути неможливо" [15, с. 21]. Ще категоричніше виступив проти скептичного погляду на початкові століття слов'янської історії, походження їх державності та міст у 1773 р. російський історик В. Тредіаковський. Він зазначав, що Г. Байер ретельно писав від себе, щоби нам бути чи шведами, чи норвежцями, чи датчанами, чи німцями, тільки б не бути росіянами, власне так є і нині [16, с. 124]. В. Тредіаковський вважав Кия історичною особою, час життя та діяльність якого припадав на V ст.

М. Карамзін, видатний історик, представник російської дворянської історіографії, також критикував літописні повідомлення про заснування Києва. Особливо М. Карамзін підтримував лінгвістичну конструкцію істориків про неслов'янське походження слова "Київ", наголошуючи, що "імена давні не завжди можуть бути пояснені мовою новою, з чого не слід, щоби вони відбулися від іншої мови. До того ж слов'янський займенник Кий, слово щока, лоскотати, гора, либідь та багато інших, які також дуже близькі до імен київських братів і сестри, як і персидські чи угорські Кея, Хурех, Лебелає та інші" [17, с. 71].

У другій половині XIX ст. у істориків було дві основні теорії щодо виникнення Києва. Особливе розповсюдження отримала теорія готського походження Києва, що підтверджувалася скандинавськими джерелами. Російські історики знайшли в одній із опублікованих у 1850–1852 рр. саг повідомлення, що позашлюбний син готського короля Гейдрека царствував у Рейдготті, столицею якої було дніпровське місто Данпарстад [5, с. 46]. Російський історик А. Кунік висунув припущення, спираючись на цю працю, що дніпровське місто готів може бути ототожнене з Києвом [18, с. 37]. А. Куніка підтримав Ф. Браун, який у своїй праці, виданій в 1880 р., обережно заявив, що

"дніпровське місто займало ймовірно те місце, де був побудований Київ" [19, с. 289].

Ісландець Г. Вигфуссон також виступав рішучим прихильником ототожнення Києва з Данпарстадом скандинавських саг, він бачив у Києві центральний пункт готської імперії й столицю Ерманарика. Однак низка російських істориків, аналізуючи саги, відзначали, що вони не старші IX століття, і тому відомості про Дніпро і "дніпровське місто" є пізнішою локалізацією столиці Ерманарика, котра могла відбутися під впливом розповідей скандинавів, що були в Києві у IX та наступних століттях чи чули про нього [5, с. 46].

Теорію Г. Вигфуссона підтримали і деякі українські історики, зокрема ті, що займалися дослідженням історичної топографії Києва. Так, М. Петров стверджував, що Київ спочатку належав готам, а потім гуннам, і в IV ст. був центром Готської імперії і столицею Ерманарика [20, с. 41]. В. Антонович підтвердив теорію ісландця Г. Вигфуссона археологічними матеріалами, навівши як незаперечний доказ існування готського Києва клад римських монет III–IV ст., знайдений у місті [21, с. 34].

А такі видатні історики XIX ст., як М. Дашкевич, О. Шахматов та ін. вважали, що початок Києва відноситься тільки до кінця IX ст. "Київ виник не в готський, а в норманський час" – висновок вчених [5, с. 46]. Цю гіпотезу підтримують багато іноземних істориків, особливо істориків-норманістів і в наш час.

Багатьма істориками XIX ст. літописна розповідь про заснування Києва оголошувалась "епонімним міфом", спробою літописців пояснити топонімічні назви стародавнього Києва. В. Ключевський вважав, що Кий був князем у первісному розумінні родового старійшини, а у відомого родоначальника правлячого роду племені полян, князя, він перетворився під пером літописця Нестора [22, с. 51].

Навіть відомий український письменник І. Франко цікавився походженням Києва і критикував концепцію М. Грушевського, стверджуючи, що "Нестор не міг видумати князя Кия. Там мова йде про поїздку Кия в Царград. Це був воєнний похід його на Візантію, і був він раніше, чим перехід обрив скрізь Київ, що відбулося в 670 р.". На думку І. Франка, "це дозволяє віднести початок державної організації на околицях Києва до початку VII ст. А етнологічне тлумачення розповіді про Кия, Щека і Хорива неправильне та непотрібне" [23, с. 25].

У радянські часи питання про виникнення Києва неодноразово піднімалося в узагальнюючих дослідженнях з історії стародавньої Русі Б. Грековим, Б. Рибаким, М. Тихомировим, П. Толочком та іншими науковцями. Їхні праці спиралися на антинорманську теорію походження Київської Русі, тому "впевнено доводили", що Давньоруська держава та міста виникали в результаті тривалого розвитку східнослов'янських племен на етапі розкладання первіснообщинного строю та виникнення класових відношень. Щодо літописної версії про походження Києва, то, хоча вона довгий час і не отримувала однозначної оцінки, відношення до неї стало принципово іншим. Най-

більш чітко його сформулював Б. Греков, який вважав, що, "не дивлячись на очевидну легендарність Кия, ми все-таки й зараз не можемо обійти його мовчанням, коли хочемо правильно поставити перед собою задачу політичної історії Києва з найдавніших часів". Б. Греков відстоював тезу про існування у VI–VII ст. відомої зі згадок у арабських джерелах антської держави Куявії, центром якої нібито з VII ст. був Київ [24, с. 439].

Аналогічним було відношення до літописних повідомлень про ранній Київ і М.Тихомирова, який, коментуючи висновок археолога М. Каргера [25] про те, що декілька самостійних поселень злилися в єдине місце тільки до кінця X ст., вважав, що питання потребує додаткової перевірки, оскільки суперечить літописним повідомленням [26, с. 46].

Більшість сучасних іноземних істориків, у тому числі російських, все ж дотримуються норманської теорії походження Київської Русі, тому і питання виникнення Києва ними трактується як неслов'янське. Так, Т. Арне стверджував, що три старі поселення, що розміщалися на Київських горах, перетворилися в місто тільки після приходу сюди варягів у кінці IX ст. Його підтримує Е. Оксенстнер. У книзі "Вікінги" він зазначає: "Антинорманісти роблять спробу довести, що не вікінги заснували Русь. Але це неможливо довести. Археологи не знаходять пам'яток, які відносяться до періоду кінця IX століття, тобто до приходу сюди вікінгів взагалі не знаходять культурних цінностей, а є багато шведських матеріалів. Х. Арбан припускав донорманське походження Києва, однак бачити в ньому східнослов'янський центр відмовлявся" [5, с. 47]. Ф. Дворнік не сумнівається в існуванні у середньому Подніпров'ї великого торговельного міста Київ задовго до прибуття сюди норманів, але припускає, що він знаходився цілком у руках хозар [27]. Такої ж думки був і О. Прицак, що є автором хозарської теорії походження Київської Русі [28, с. 84].

У радянські часи остаточно наступив поворот від скептичної оцінки літописного оповідання про заснування Києва до більш уважного ставлення до нього. Історичну реальність подій, пов'язаних літописом із полянським князем Кием, у ті часи практично "підтримували" всі дослідники цього питання, хоча все ж "сперечались" щодо віднесення їх до VI ст. і навіть проводили наукові дискусії. Деякі дослідники також вважали, що діяльність Кия чи його слов'янського прототипу може бути віднесена до початку VII ст.

У радянській історіографії визначалися три основні концепції щодо проблеми походження Києва.

За першою концепцією (найбільш послідовними прихильниками її були М. Каргер, І. Шаскольський та ін.) виникнення Києва відносили до IX–X ст. – тобто до часу першого датування згадування в літописі.

У другій концепції, засновником якої був Б. Рибаків, початок Києва пов'язують з діяльністю полянського князя Кия, який заклав містечко на Дніпрі та правив у ньому в кінці V – першій половині VI ст. [29, с. 35].

Згідно з третьою концепцією, яку відстоювали І. Самойловський, В. Петров та ін., історію Києва необхідно починати від тих поселень, які з'явилися на місці майбутнього міста на зламі нової і старої ер. Але в СРСР історичні питання вирішувала комуністична партія, і датою виникнення міста Києва офіційно визначено кінець V ст., коли появляються поселення на горах Замковій, Старокиївській та інших місцях. У кінці V – першій половині VI ст. з'являється і літописний легендарний князь полянського союзу племен – Кий, який стає засновником Києва [5, с. 378].

У незалежній Україні, де існує плюралізм думок, історики мають різні погляди на заснування Києва, але перевага надається слов'янському походженню засновника.

Таким чином, точних чітких дат життя Кия та його походження не встановлено. Хто заснував Київ і коли – теж. Що означає назва "Київ", точно невідомо. Кий – і полянський князь, і перевізник, і розбійник, і хозарин та ін., що "жив" з III по IX ст. [5, с. 47]. Місто Київ було засноване чи сарматами, чи готами, чи гуннами, чи аварами, чи хозарами, чи євреями, чи слов'янами, чи норманами, чи братами Кием, Щеком і Хоривом чи іншими народами. Дискусії, які точаться навколо походження Києва серед дослідників, мабуть, ніколи не завершаться. Канадський історик українського походження П. Магочій щодо Кия пише, що "його існування, здається, довести ще важче, ніж історичність Ісуса Христа" [30, с. 55]. Тому кожному викладачу історії, пояснюючи походження Києва, потрібно надавати всі гіпотези, припущення та висловлювати свою думку, але не нав'язувати її, адже проблема остаточно не вирішена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Повесть временных лет*. Ч. 1. — М. : Л., 1950.
2. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 1. — М., 2000.
3. *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью* // Полное собрание русских летописей. Т. 1. — М., 2000.
4. *Киевский синопсис*. — К., 1836.
5. *История Киева. Древний и средневековый Киев* : в 3 т., 4 кн. Т. 1. — К., 1984.
6. *Костомаров Н. Н. Древний Киев* / Н. Н. Костомаров // Вестник Европы. — Т. 1. — СПб., 1873.
7. *Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи* / Б. А. Рыбаков. — М., 1963.
8. *Маар Н. Я. Книжные легенды об основании Куара в Армении Киева на Руси* // Избранные работы. Т. 5. — М. : Л., 1935.
9. *Прокопий из Кесарии. О войнах с готами*. — М., 1950.
10. *Татищев В. Н. История российская* / В. Н. Татищев. Т. 2. — М. : Л., 1963.
11. *Щербатов М. М. История России с древнейших времен* / М. М. Щербатов. — М., 1964.

12. Болтин И. М. Примечание на "Историю древняя и нынешняя Россия" г. Леклерка Т. 1 // И. М. Болтин. — СПб., 1778.
13. Миллер Г. О народах, издревле в России обитавших / Г. Миллер. — СПб., 1773.
14. Закревский Н. В. Описание Киева : в 2 т. / Н. В. Закревский. — М., 1868.
15. Ломоносов М. В. Краткий Российский летописец. Т. 6 / М. В. Ломоносов. — М. : Л., 1952.
16. Третьяковский В. К. Три рассуждения о трех главнейших древностях Российских / В. К. Третьяковский. — СПб., 1773.
17. Карамзин Н. М. История Государства Российского : в 2 т. / Н. М. Карамзин. — СПб., 1872.
18. Куник А. А. Происхождение русов / А. А. Куник. — СПб., 1872.
19. Браун Ф. К. Черноморье. Сборник исследований по исторической топографии Южной России. Ч. 2 / Ф. К. Браун. — Одесса, 1880.
20. Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева / Н. И. Петров. — К., 1897.
21. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии / В. Б. Антонович. — К., 1895.
22. Ключевский В. О. Курс русской истории. Сочинения. Т. 1 / В. О. Ключевский. — М., 1987.
23. Франко І. Я. Причини до історії України-Русі. Ч. 1 / І. Я. Франко. — Львів, 1912.
24. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. — М., 1949.
25. Каргер М. К. Древний Киев : в 2 т. / М. К. Каргер. — М. : Л., 1958–1961.
26. Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. — М., 1956.
27. Дворник О. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / О. Дворник ; пер. з англ. — К., 2000.
28. Історія України : навч. посіб. / Ю. Г. Бадах, П. П. Притуляк. Л. В. Губицький та ін. — К., 2010.
29. Рыбаков Б. А. Город Кия / Б. А. Рыбаков // Вопросы истории. — 1980. — № 5 — С. 32–41.
30. Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій. — К., 2007.

Стаття надійшла до редакції 02.02.2012.

Бадах Ю. К вопросу о происхождении Киева. Представлены различные версии истории создания города, происхождения его основателей и собственно названия, а также времени основания. Рассмотрены и проанализированы взгляды исследователей, которые изучали эти вопросы в разные периоды.

Badah Y. On the question of orogin of Kiev. Various versions of histories of founding the city, of its founders and its name and date of its creation have been presented. Views of different researchers that studied these questions in different periods have been considered and analyzed.